

Сторінки майбутньої книги

Ольга Ніколенко

СОЛОВЕЦЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ МИКОЛА ЗЕРОВ

У кожної людини є ключові моменти, які перевертають усе її життя... Для мене таким одкровенням стала подорож на архіпелаг Соловецьких островів, де за радянських часів було злочинно знищено духовно-інтелектуальний цвіт багатьох націй, поневолених імперським тоталітаризмом СРСР. Письменники, філософи, священики, науковці, юристи, політичні діячі, лікарі... Усі пішли чорною дорогою смерті, і лівова частка поміж них – українці. Серед закатованих на Соловках був і наш славетний земляк Микола Костянтинович Зеров, про якого полтавська творча група розпочала зйомки документального фільму – першого з циклу “Соловецькі в’язні з України”. Вивчаючи вже майже двадцять років творчість М. Зерова, я зрозуміла, що неможливо повною мірою осягнути те, що він зробив і що з ним сталося, не побувавши в тих місцях і не пройшовши останнім скорбним шляхом, який привів митця і вченого на Соловки, а потім до урочища Сандормох – мученицької Голгофи, місця страти. Шукаючи в Петербурзі тюрму, де утримували пересильних в’язнів дорогою на етап, їдучи в Кемі, де їх сотнями вантажили на пароплав, споглядаючи на хвилі Білого моря, серед якого височіють вежі Соловецького монастиря, я

думала: як мало ми ще знаємо про свою історію, як багато нам треба ще пройти шляхів, щоб віднайти нарешті втрачені коштовності культури, зібрати по всьому світу розсипані перли, щоб з’єднався ланцюг порушених зв’язків між минулим і сучасним...

Серед холодного Білого моря, неподалік від Північного полярного кола, розташований архіпелаг Соловецьких островів, куди у XV столітті прибули ченці Зосима і Саватій й заснували монастир – як острів спасіння в мирському морі пристрастей... Кілька століть тривало будівництво кам’яних споруд, які відзначалися гармонією і благородством пропорцій. Ченці звали Спасо-Преображенський собор, церкви, високий мур, сторожові башти, млин, проклали канали. Від часів Патріарха Никона й царя Петра I Соловки слугували і джерелом економічного статку імперії, й осередком технічного прогресу, і міцною фортецею та місцем паломництва. На кінець XIX – початок XX століття при монастирі були свої флот, гідроелектростанція, радіостанція, розвинуте сільське й морське господарство. Соловецька братія утримувала шпиталь у столиці, вирощувала рідкісні сорти рослин, брала участь у всесвітніх виставках, давала гроші на допомогу постраждалим під час війн та негоди.

Але Соловки мали й іншу, сувору, славу... Ці острови в Білому морі стали місцем релігійних і соціальних сутичок, символом розколу, що протягом багатьох віків випробовував людську віру, дух, совість на міцність.

“Темні камені лежать непорушно... І не зрозуміти, який камінь був покладений зі смиренною молитвою, а який зі стогоном відчаю? Який політичний гіркою сльозою, а який зігрітий палким почуттям? Де пройшла та тріщина, що згодом перетворилася на прірву і зробила острів місцем неперервних мук і страждань? Чому не вберегли ченці своїх нащадків від лиха? Чому їхня віра і праця не врятували світ від жорстокої боротьби й страждань? Коли і ким – ними чи нами було щось неоправно втрачено?..”

Зі спогадів соловецького в’язня Г. Андрєєва

З епохи Івана Грозного на території Соловецького монастиря діяла одна з найстаріших у Росії в’язниця. Тут утримували тих, хто становив небезпеку для держави не тільки своїми вчинками, а й мисленням. За часів царату соловецьких в’язнів тримали в казематах по 20–40 років, збудували для них спеціальні камери, які охороняли самі ж ченці.

Сюди 1776 року імператриця Катерина II за доносом фаворита Г. Потьомкіна кинула останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського. Потьомкін пропонував перетворити запорожців на “вірнопідданих рабів”, а їхні землі розподілити між царськими улюбленцями. Тоді він та інші князі отримали по 100 тисяч десятин українських земель, а Петро Калнишевський був позбавлений не тільки майна, а й права листуватися, навіть бачити сонце. Просидівши у в'язниці 25 років, могутній духом українець уже не схотів покидати обитель, а через два роки помер при монастирі 112-літнім.

Минали часи, змінювалися уряди, а Соловки залишалися місцем не тільки палких молитов, а й людських страждань. Після жовтневого перевороту 1917 року монастир перейменували на Кремль, Біле озеро – на Червоне. Над шпилями соборів і церков з'явився червоний прапор і зірки як символ нової влади. Тоді ж монастир пограбували... Церковні цінності, рідкісні книги вивезли до столиці... Дзвони зняли, так і не змігши, щоправда, їх ані розбити, ні вивезти... Монастир горів, і ченці з останніх сил намагалися врятувати святі мощі й намолені ікони.

Більшовики вирішили, що суворий клімат, боротьба з природою і трудовий режим стануть доброю школою для перевиховання “класових ворогів”, і створили 1920 року на території монастиря, відомого своїми тюремними традиціями,

концентраційний табір для співвітчизників – полонених громадянської війни та інших “ворожих елементів”. Почорнілий і спустошений, без дзвонів, без молитов, монастир одразу почав приймати перших в'язнів. Із 1923 року він отримав назву СЛОН – “Соловецкие лагеря особого назначения”.

“Северные лагеря принудительных работ организуются ГПУ в целях осуществления необходимой изоляции наиболее опасного в социальном отношении элемента на территории СССР. Лагеря эти имеют СПЕЦИАЛЬНОЕ НАЗНАЧЕНИЕ – содержание под стражей политических и уголовных преступников, отбывающих наказание по ВНЕСУДЕБНЫМ ПРИГОВОРАМ ГПУ, органов упраздненной ВЧК, а также подлежащих содержанию под стражей по постановлениям Особой Комиссии по административной высылке”.

*Заступник голови ГПУ І. Уншлихт, червень 1923 р.
“Совет Народных Комиссаров СССР постановляет:*

- 1. Организовать Соловецкий лагерь принудительных работ Особого Назначения и два пересыльно-распределительных пункта в Архангельске и Кемь.*
- 2. Организацию и управление указанными в п. 1 лагерем и пересыльно-распределительными пунктами возложить на ОГПУ.*
- 3. Все угодья, здания, живой и мертвый инвентарь, ранее принадлежавшие Соловецкому монастырю, передать безвозмездно ОГПУ”.*

Заступник голови Ради Народних Комісарів О. Риков, 13 жовтня 1923 р.

“Особое назначение” Соловецького табору полягало в тому, що сюди для “виправлення” відряджали людей не за конкретну провину, а за спосіб мислення, людей, котрі самим фактом свого існування суперечили й несли загрозу радянському ладу. Активних супротивників, які бралися за зброю, більшовики

знищували одразу. А в таборах тримали тих, чие походження, виховання, освіта, культура, знання видавалися “соціально чуждими”, не відповідали духу нової епохи. Більшість із цих людей опинилися на Соловках не за вироком суду, а за рішеннями різних колегій, комісій, нарад... Тут утримували інтелігенцію... Сюди потрапляли опоненти більшовиків у боротьбі за владу й ті, хто здійснював перші перетворення, але потім через свої переконання опинився в числі “ворогів” влади. У жертву системі були принесені навіть її палкі прихильники. Той, хто піднімав червоний прапор над Соловками, ті, що підписували документи стосовно організації Управління Соловецьких таборів, були знищені.

“Соловецький лагерь особого назначения” став місцем, де поступово відпрацьовували теорію й практику терору, згодом поширеного на всю країну. Тут встановлювалися норми харчування ув'язнених, можливості використання колективної праці, способи катувань, масових розстрілів і поховання трупів. Соловецькі охоронці, котрі пройшли школу на Соловках, потім ставали очільниками табірних управлінь по всьому СРСР. Керівники системи вважали, що вони створили нову “ФАБРИКУ

ЛЮДЕЙ”, але з цієї фабрики ніхто не виходив живим, лише одиниці дивом рятувалися.

На Соловецьких островах було сформовано тоталітарну модель держави: тут був свій Кремль; роти ув'язнених за класовими ознаками; своя армія охоронців; суд; в'язниця і – гарна матеріальна база, що дісталася від колишньої обителі. Тут друкували свої гроші, видавали газети й журнали, були навіть театри й наукове товариство, яке вивчало природу й пам'ятки історії на території табору. Але все це слугувало камуфляжем для величезної каральної машини, що набирала обертів не тільки на Соловках, а й у всій країні.

Формування табірної системи завершилося в 1929–1930 роках масовою загибеллю ув'язнених “від важких умов життя”, як писали охоронці в актах про смерть (згодом вони посіли місця жертв). А на материк з'являлися все нові й нові підрозділи СЛОНу від Ленінградської області аж до Мурманська й Уралу. Ці нові табори теж називали офіційно Соловецькими, контингент їх значно розширився за рахунок робітників, селян, військових та ін. До 1934 року вся країна вкрилася ГУЛАГами.

Над входом до табору Соловецького монастиря було викарбовано гасло: “Через працю – до звільнення”. Його побачила німецька делегація, що приїхала 1934 року для обміну досвідом, – згодом такий напис висітиме над брамою концентраційного табору Освенцим. Того ж 1934 року на Соловки прибув російський письменник Максим Горький. Йому показали “прикрашену правду”:

в'язням видали новий одяг і газети, звеліли посміхатися й весело прогулюватися парами. Горький повірив у необхідність виправлення “ворожих елементів” і написав нарис “Соловки”, в якому з'явилася фраза: “Если враг не сдается, его уничтожают”. Саме її так любив повторювати Й. Сталін, а непроникливий письменник невдовзі помер за нез'ясованих обставин...

Соловецькі в'язні жили в нелюдських умовах, до знесилення працювали на лісоповалі, розробці торфовищ і рибних промислах, будівництві Біломор-Балтійського каналу, першої черги Байкало-Амурської магістралі. За найменшу провину їх кидали в карцер, залишали роздягненими на сильному морозі, позбавляли їжі. “Железною рукою загоним человечество к счастью”, – так більшовики прокладали шлях у “світле” майбутнє. Під тиском “железної руки” в Соловецьких таборах позбавили життя майже мільйон людей. Це лише частина з двадцяти п'яти мільйонів жертв радянського режиму. Але це був цвіт нації, інтелектуальна й духовна еліта. Кожен із тих, хто опинився на Соловках, ніс знання, культуру, ідеї, вільне мислення... Серед них – українські митці Микола Зеров, Павло Филипович, Микола Куліш, Лесь Курбас, Марко Вороний, Григорій Епик, Олекса Слісаренко, Мирослав Ірчан та багато інших. Далекі від політики, вони самим своїм існуванням, служінням мистецтву, а не радянській ідеології кидали виклик системі; не маючи іншої зброї, над Слово, були страшні імперії й потрапили в далекий північний край. Проте Слово і додавало їм сили жити – до останньої хвилини, саме воно і вберегло їх від небуття...

Особистість Миколи Зерова помітно вирізняється серед багатого на творчі постаті літературного процесу 1920-х років. Це був рідкісний ерудит, талановитий історик літератури, блискучий перекладач, оратор і по-

леміст. Микола Зеров разом із Максимом Рильським, Павлом Филиповичем, Михайлом Драй-Хмарою та Освальдом Бургардтом утворили так звану групу “неокласиків”, що наблизила українську літературу до світових здобутків і традицій.

Микола Зеров народився 26 квітня 1890 року в Зінькові. Його батько Костянтин Іра-

клайович Зеров був учителем місцевої двокласної школи, потім її директором. Мати походила з козацького роду Яреськів, що жили поблизу Диканьки. Із п'яти синів Зерових (були ще дві доньки) четверо стали відомими людьми: Дмитро – видатний ботанік, Костянтин – гідробіолог, Михайло – талановитий поет і перекладач (він працював під псевдонімом Михайло Орест) і Микола – теж поет. Початкову осві-

ту здобув у Зіньківській двокласній школі. У 1900–1903 роках М. Зеров навчався в Охтирській гімназії, із 1903 по 1908 рік – у Першій Київській гімназії. Особливий інтерес виявляв до давньогрецької та латинської мов. Древній Київ надихав його на захоплення старовиною. Із 1908 року М. Зеров навчається на історико-філологічному факультеті Київського університету. Його першою науковою працею стала курсова робота “Літопис Грабянки як історичне джерело і літературна пам'ятка”, яку блискуче захистив.

Починаючи з 1912 року, М. Зеров друкує свої статті в українському журналі “Світло” і газеті “Рада”. Згодом стає одним із лідерів студентської громади, очолює опозиційний рух проти утисків студентів. Але головне – він не полишає древніх мов,

наукових розвідок, готуючись до майбутньої творчої праці. На похороні Бориса Грінченка 9 травня 1910 року М. Зеров у прощальному слові сказав: “Може, діждемось часу, коли у нас встане ціле покоління таких щирих, невтомних працівників, яким був покійний...”. М. Зеров і сам намагався бути невтомним працівником української культури.

Златопіль – невеличке містечко на межі Київщини та Херсонщини. Сюди після закінчення університету він приїхав учителювати: в гімназії викладав латину, історію, літературу. Учні любили його за талант промовця і повагу до них. Але почався бурхливий 1917 рік.

“Хвиля національного відродження прокотилася широкими просторами України, народ воскрес до нового життя. Лише тепер Микола Костьович зміг виявити своє українське ество і випростати крила для дальшого лету. Разом зі своїм другом А. Пінчуком він кидається у вир українського культурно-громадського життя. Вони вдвох організують українське життя в Златополі, виступають з читанням публічних лекцій про видатних діячів української культури. Але це тривало недовго... Через кілька місяців проголошення державної незалежності Микола Костьович отримав запрошення від Другої Київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства на посаду викладача української мови. Звичайно, столиця України, де творилася нова культура молоді нації, вабила його”.

Зі спогадів О. Филиповича

У 1917–1918 роках М. Зеров виступає як науковець і літературний критик. 1918 року друкує свій перший переклад – “Четверту еклогу” Вергілія. Творець “Енеїди” й автор відомої поеми “Буколіки”, римський поет Вергілій користувався особливою пошаною в Середньовіччі за те, що передрік у своїх творах прихід Спасителя – Ісуса Христа. Вергілій викликав особливі почуття і в Зерова: слідом за ним та іншими античними авторами поет

рухався до опанування класичних форм поезії. В одному із сонетів 1920-х років напише:
*Ми пропливали вдвох, я й чарівник Вергілій,
 Сагою дивною, без котвиці й весла.
 Ми їхали вперед, і хвиля нас несла
 До ніжних лотосів і сніжнобілих лілій.*

*І квітів тих було без ліку і числа.
 І запитався я: де, на якому Нилі
 І що за квіти тут колишуться на хвилі?
 І відповідь почув таємного посла.*

*Ці ніжні лілії, що уповають чаром,
 Далеко від землі a valle lacrimarum,
 Зросли тут засівом Господньої руки.*

*Далекі від тривог і від земної сварки,
 Вони колишуться, одвічні двойники
 Сонетів і канцон великого Петрафки.*

1920 рік став знаменним у житті й творчій долі М. Зерова: він одружився із Софією Лободою та опублікував свої книги “Антологія римської поезії” й “Нова українська поезія”.

“Життя людини проминає дуже швидко. Тільки молодість не бачить цього, не думає про це. Ніколи не писала я щоденників, не зберігала листів. Усе це здавалося зайвим... А все ж багато чого з дорогого, далекого минулого пам’ять таки зберегла. Незважаючи на те, що життя моє склалося не просто, я вдячна своїй долі за мою зустріч із Зеровим, за мої радощі й печалі, що їх ця зустріч подарувала мені... Коли я пригадую молоді роки, образ Миколи Костьовича постає переді мною цілком виразно. Він був середнього зросту, досить стрункий, худорлявий, одягався скромно, але дбайливо. Гарним на вроду він не виглядав, але й не помітити його серед натовпу студентів теж було неможливо. Він явно вирізнявся умінням поводитися, якоюсь милою та природною інтелігентністю...”.

Зі спогадів С. Зерової

1924 року вийшла збірка під назвою “Камена”. Мало хто знає, що слово *камена* походить із латини, так звали шанованих у Римі італійських богинь, найславнішою з-поміж яких була Егерія. На околиці Риму їм був присвячений гай. Римські поети *камен* часто називали музами. Згодом *камени* стали покровительками мистецтва. Збірка М. Зерова “Камена” – напрочуд вишукане, елітарне видання. До речі, обкладинку до нього створив сам автор. Назва книги засвідчує захоплення письменника мистецтвом, красою, доскональними формами вірша.

Поет Юрій Клен згадував: “В 1921 році були чудові великодні вечори. У церквах правили службу, цвіли вишні, в повітрі пахло зовсім уже розквітлою весною. Був Чистий

четвер. Ми слухали Службу Божу, гуляли навколо церкви, і тут зародився у Миколи Костювича першими рядками його сонет...”:

*Свічки і теплий чад. З високих хор
Лунає спів туги і безнадії;
Навколо нас – кати і кустодії,
Синедріон, і кесар, і претор.*

*Це долі нашої смутний узор,
Це нам пересторогу півень піє,
Для нас на дворищі багаття тліє
І слуг гуде архієрейський хор.*

*І темний ряд євангельських історій
Звучить як низка тонких алегорій
Про наші підлі і скупі часи.*

*А за дверми, на цвинтарі, в притворі
Весна і дзвін, дитячі голоси
І в вогкому повітрі вогкі зорі...*

Усі вірші, що увійшли до “Камени”, писалися в Барішівці під Києвом. Там жити було дешевше, тож молоді митці шукали роботу й притулок у нелегкі часи. У Барішівку несподівано прибув молодий письменник і критик В. Петров (В. Домонтович). П. Филипович познайомив його із М. Зеровим, й вони затоваришували. Цікаво, що В. Петров закохався у Софію Лободу, і їхні життєві шляхи такі поєдналися, проте значно пізніше. Зеров здогадувався про пристрась свого колеги, навіть написав епіграму на супротивника:

*Виктор Петров непонятен,
В мыслях развратен своих.
Был бы он солнце без пятен,
Если б немного затих...*

По-різному склалися долі учасників цього любовного сюжету, життя постійно їх зводило разом, немовби випробовуючи почуття. Але тоді вони були ще молодими й завзятими, сперечалися про нове мистецтво, обговорювали нові твори...

“Там познайомились ми й з Віктором Платоновичем Петровим, що теж викладав. У нього було багато спільних інтересів із Зеровим, вони могли годинами розмовляти про нові книжки, інколи сперечалися – смаки в них були різні. Я, звичайно, не вступала в чоловічу розмову, пильнувала своїх справ, але прислухалася до неї з цікавістю. Петров був насмішуватий, любив парадокси, але Зеров спритно відбивав його випадки і не дарував йому нічого, іноді вчисто обвинувачував його за неточність якихось деталей. Але в’їдливостей та образ ніколи не було, сперечалися палко, доброзичливо й дуже потішно; для мене завжди були цікавими їхні двобої...”.

Зі спогадів С. Зерової

“Часи, згаяні нами в Барішівці, були добрими часами. Люкроза наша стала культурним цен-

тром, який випромінював своє світло на всю округу, сягало воно навіть до Києва. У барішівській школі Зеров викладав літературу й історію. Я в повному обсязі читав курс всесвітнього письменства. До Барішівки заїздив і читав у невеличкому

колі свої вірші Филипович. Якось у Барішівці трапилося нещастя: наскочила піяртинська міліція та заарештувала більшість інтелігенції. Зерова на той час у Барішівці не було. Ми тиждень просиділи у в’язниці, а тоді нас пішки погнали до Гребінки, де у вагонах повезли до Полтави. На допити водили вночі. Примістилися ми у великій камері. Швидко зорганізувався хор. Найчастіше співали “Ще не вмерла” і “Заповіт”. Більшість тих, що з нами сиділи, була розстріляна. Проти нас матеріалу ніякого слідчий не мав. За невинно ув’язнених клопотався письменник Короленко,

що жив у Полтаві. Може, його заступництво й прискорило справу нашого звільнення...”.

Зі спогадів Юрія Клена

“Ми вірили в свободу, розум, мистецтво, науку. Український аспект революції був для нас відкриттям. Ми всім своїм єством ввійшли в новий духовний світ. Ми відчували, що тут все треба поглибити й вдосконалювати. А шлях до цього – творчі зустрічі, дискусії, теоретичне мислення... Тут читалися нові поезії, нові переклади, висловлювалися вільно нові ідеї, тут же відбувалися теоретичні суперечки – запальні, гострі, але завжди доброзичливі...”.

Зі спогадів Б. Якубського початку 1920-х років

В одному з листів М. Зеров писав: “Тепер усі кричать: хай живе вільний вірш, бо безсилі опанувати технікою. І тільки розхитують вільний вірш, розсмикують мову. А україн-

ській мові пора б уже знайти монументально логічні форми”.

М. Зеров розробляв класичні форми світової літератури, зокрема сонет і александрийський вірш. В українській поезії сонет, як відомо, з’явився 1610 року, коли М. Смотрицький у своєму “Треносі” подав переклади кількох віршів Петрарки. Утім, лише у XVIII столітті цей жанр достатньо поширився в національній культурі. У другій половині XIX століття до сонета зверталися П. Куліш, Олена Пчілка, О. Маковей, М. Вороний, Б. Грінченко. Вершиною жанру, безумовно, можна вважати сонети І. Франка – цикли збірок “З вершин і низин”, а також окремі вірші зі збірок “Зів’яле листя”, “Із днів журби”. У своїх сонетах І. Франко розробляв традиційні теми: оспівування кохання, жіночої краси, дошукування смислу буття. У 1920-х роках до сонета звернулися, зокрема, українські “неокласики”.

М. Зеров започаткував у вітчизняній літературі інтелектуальний сонет. Тут почуття огорнені серпанком думки, а ліричний герой – мисляча людина, філософ – мандрує в культурних просторах, намагається віднайти сенс буття, з’єднати розірвані ланцюги різних епох, понад усе цінує Красу і прагне духовної гармонії.

Один із найкращих сонетів у “Камені” – “Навсикая”. Сюжет твору взятий із поеми “Одіссея” Гомера: чарівна дівчина своєю красою відродила до життя стомленого подорожнього Одіссея, пробудила в ньому нові сили для продовження шляху. М. Зеров стверджує, що людина, котра долучається до краси, стає сильнішою, потужнішою духом, вона мовби очищається красою, щоб мати змогу жити.

*Феацький квіте, серце Навсикає,
Як промінь злотний на піску морськїм!
Перед тобою – вбогий пілігрим
І море пурпурове і безкрає.*

*Твій царський жест скликає бистру зграю
Служниць, пойдячих острахом німим.
І вроди й гідності струмистий німб
Над чолом ніжним і дитячим сяє.*

*А Одиссей стоїть і сам не свій,
Під чарами стрільчастих брів і вій
Ладен забути безліч мук і горя.*

*Ясна й зілюща, мов жива роса,
Рожевим сплеском Еллінського моря
Йому сміється радісна Краса.*

У 1923–1924 роках відбувається поживлення літературного руху, і тоді ж згуртували-

ся “неокласики”, котрі прищепили українській літературі плідні світові традиції. “Неокласики” – це неформальне товариство вільних митців, які понад усе цінували талант і майстерність письменника. На відміну від соціологічних та ідеологічних підходів до мистецтва, що поширилися в літературі після жовтневого перевороту 1917-го року, співці “трона п’ятірного” вимагали оцінювати твір мистецтва передусім за художніми критеріями.

“В 1923 році в Київському інституті народної освіти (як тоді називали університет) була організована кафедра української літератури. Директором інституту був тоді мій двоюрідний брат Микола Лобода, він запропонував Зерову зайняти цю кафедру... Зеров готувався до кожної лекції, читав свої курси із запалом і захоплював своїх слухачів. Він був природженим лектором, його називали Златоустом. Студенти зустрічали й проводжали його аплодисментами. Однак це не тішило мене. Я казала йому: “Аплодисменти пробачають лише артистам, а ти не артист – тобі їх не пробачать!” Але повага й любов до Миколи Костьовича серед його слухачів постійно зростали”.

Зі спогадів С. Зерової

М. Зеров замислювався над шляхами розвитку української культури і запропонував тут нову концепцію. Він вважав, що культура не може розпочатися з нуля, на порожньому місці. Існує певна духовна еволюція людства, яку не можна переривати, бо це призведе до загибелі культури. Отже, щоб творити нове українське мистецтво, треба перш за все

з’ясувати традиції світової культури й визначити місце української культури на світовому дереві. А в основу української культури М. Зеров пропонував покласти естетичні критерії. “Краса понад усе!” – наголошував він у працях 1920-х років.

Служіння Красі єднає М. Зерова з французькою групою “Парнас”, у представників якої українські “неокласики” вчилися не тільки поетичним формам, але й принципово новому ставленню до мистецтва. Поезія для “парнасців”, до яких належали видатні поети Теофіль Готье, Леконт де Ліль, Жозе-Марія де Ередіа, набула статусу релігії. Вони позбавили мистецтво будь-якої ідеологічної чи суспільної ролі, вважаючи, що його винятковий сенс – нести Красу у світ. Т. Готье обстоював думку про те, що твори мистецтва мають великий вплив на людство передусім своєю довершеністю, красою. Тож “парнасці” намагалися немовби “викресати” свої вірші в досконаліх формах, уподібнюючись античним скульпторам; ставили форму вище за зміст і вважали, що саме вона у своїй вишуканості робить твір змістовним.

Перехід “парнасців” на позиції “мистецтва заради мистецтва” був викликом світові, протестом проти усталеного суспільного порядку. Усвідомивши марність утопії й віри в суспільстві, “Парнас” протиставив їм власну лірику, поезію як прилучення до дива, культ мистецтва й культури. А. де Ліль, один із лідерів об’єднання, писав про відразу до епохи,

“що вбиває купами золота” й “марнотою буденщини”. У вірші “До сучасників” він змалював загибель співвітчизників, які “не випускають зі своїх рук золотих монет”. Справжніми коштовностями “парнасці”, а слідом за ними й українські “неокласики”, вважали Красу, закарбовану в мистецтві.

У сонеті “Pro domo” М. Зеров замислювався над долею української культури й звертався до досвіду “парнасців” як до ідеалу:

*Яка ж гірка, о Господи, ця чаша,
Ця старосвітчина, цей дикий смак,
Ці мрійники без крил, якими так
Поезія прославилася наша!*

*Що не митець, то флегма і сір'як,
Що не поет – сентиментальна кваша...
О ні! Пегасові потрібна паша,
Щоб не загроз у твані небофак.*

*Класична пластика і контур строгий,
І логіки залізна течія –
Оце твоя, поезіє, дорога.*

*Леконт де Ліль, Жозе Ередіа,
Парнасських зір незахідне сузір'я
Зведуть тебе на справжнє верхогір'я.*

Символічно, що в першому варіанті вірша був рядок: “Оце твоя, Україно, дорога”. Отже, йшлося про новий напрям українського національного відродження (назва сонета в перекладі з латини означає “в обороні, на власний захист”).

“Зеров вчився не лише у парнасців, а ще й у античних поетів, греків і переважно римлян. Завжди я його заставляв за перекладами Вергілія, Гоція, Марціала та інших, а всі поети вчилися мови у Зерова. Багатство його словника було незрівнянне. Навіть Тичина і Рильський давали йому перечитувати свої рукописи перед тим, як їх друкувати. Це була людина, яка дивувала своєю незглибною пам'яттю, бо він міг цитувати цілими сторінками не лише українських авторів, а також Пушкіна та античних митців...”

Зі спогадів Юрія Клена

У примітках до “Камени” М. Зеров писав: “Праця над латинськими класиками та французькими парнасцями може нам у великій статі пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично обробленої, багатої на вирази, логічно спаяної, здібної передати всі відтінки думок мови. В цьому перше оправдання такої праці перед лицем сучасності. <...> Хіба минуле не зв'язано тисячою ниток з теперішнім і сучасним?” Традиції “парнасців” простежуються й у творчості інших “неокласиків”. Не випадково М. Рильського, М. Драй-Хмару,

П. Филиповича, О. Бургардта й М. Зерова називали “п'ятеро з Парнасу”. “Парнасці” надихнули на творчість й інших поетів – Марка Вороного, Михайла Ореста (брата М. Зерова), які не тільки перекладали французьких поетів, але й створювали оригінальні вірші в довершених, класичних формах.

“А грошей ми потребували тепер більше: з народженням сина Костика наші матеріальні потреби, ясна річ, зросли. Та й на книжки витрачалося чимало. Зеров був добрим чоловіком, але батьком виявився ще кращим... Коли хлопчик підріс, Зеров любив підходити до полиці з книжками і називати їхніх авторів. Костик дуже скоро запам'ятав, де які книжки стоять, знав прізвища усіх письменників і поетів...”

1925 рік виявився для Зерова бойовим. У цьому році Хвильовий опублікував велику дискусійну статтю, де ставив питання, що потрібніше: Європа чи “Просвіта”, навколо якої гуртувалися тоді молоді українські поети й письменники. Деякому з них Хвильовий закидав брак переконань, обмеженість світогляду, тематики, а часом і просто обвинувачував їх у неписьменності. Стаття Хвильового викликала співчуття одних і обурення інших, розпочали запеклі дискусії на

цю тему. Певна річ, Микола Костьович брав у цих дискусіях найжвавішу участь”.

Зі спогадів С. Зерової

У 1925–1928 роках відбулася широка літературна дискусія про шляхи розвитку української культури. У той час М. Зеров написав цикл літературно-критичних статей із промовистою назвою “Ad fontes!” (“До джерел!”), у яких відкрито закликав орієнтуватися на вершинні здобутки європейського мистецтва: “Її душа (Європи) живе в її культурному набуткові. Хіба опанувати цей набуток не є наше завдання? І чи справді цей набуток нам не потрібний?”

“Як по правді Вам сказати, то від Вас єдиного поки що я маю цілковиту підтримку. Хоч як це парадоксально, але в тій боротьбі за пролетарське мистецтво, яку мені приходится провадити, тільки Ви один, “правий”, підбадьорюєте мене. Правда, в тій групі, від імені котрої я говорю, багато гарних хлопців, але мало з них цілком розуміють мене...”

Із листа М. Хвильового до М. Зерова, 1925 р.

М. Зеров дорікав митцям, що ті нехтують освітою, мовами, намагаються створювати нове мистецтво, але не через опанування традицій і форм, а через ідеологічні схеми, які насправді призводять до занепаду культури. Думки, висловлені критиком майже століття тому, актуальні й сьогодні...

“В наших літературних обставинах все ще мало справжньої культури. Мало знань, мало освіти”.

“Наш інтерес полягає в тім, щоб іти на чолі, а не в “хвості”, припадати до джерел, а не брати від передатчиків, розглядатися в нотах, а не переймати, як малі діти, з голосу”.

“Ми повинні засвоїти найвищу культуру нашого часу... в її основах, бо без розуміння основи ми лишимося “вічними учнями”, які ніколи не можуть з учителями зрівнятися”.

Із виступів М. Зерова 1920-х років

М. Зеров вважав, що для розвитку української культури потрібні три речі: засвоєння

величкого досвіду всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів; вияснення нашої української традиції і переоцінка нашого літературного надбання; мистецька вибагливість, підвищення технічних вимог до початкуючих письменників.

“Особливо гостро критикували Зерова і неокласиків Загул із Савченком, але Зеров завжди вміло, переконливо й тактовно спростовував їхні докази. На цих дискусіях повсякчас було багато людей, зала була переповнена, всі голосно розмовляли, але коли на кафедру сховався Зеров, гамір одразу вщухав, і всі слухали його з великою повагою...”

Зі спогадів С. Зерової

У той час М. Зерову й іншим “неокласикам” довелося обстоювати особисту свободу й боротися проти “гуртківства”, бо приналежність до певної організації, як-от “Плугу” чи “Гарту”, почали вважати за прикмету письменницького таланту. На диспуті 1925 року вчений-полеміст говорив: “Ми повинні протестувати проти гуртківства й гурткового патріотизму, гурткової виключності в наших літературних відносинах... Притаманність до гуртка як критерій істини... проти такого критерію істини, у всякому разі, ми повинні протестувати”. Отже, коли мовиться про об’єднання “неокласиків”, маємо розуміти умовність такого угруповання, адже їхнього т. зв. “гуртківства” не існувало: були просто зустрічі друзів, єдність поглядів, естетичних принципів і палке захоплення Красиою.

Пізніше, перебуваючи під слідством за сфабрикованою справою, М. Рильський стверджував, що назва “неокласицизм” виникла випадково. Була якась літературна вечірка в Академії, де читали вірші М. Зеров, П. Филипович і ще кілька поетів. Хтось і пустив тоді слово “неокласики”. Це саме школа, а не угруповання, тим паче не організація, підкреслював М. Рильський.

М. Зеров визначав “неокласицизм” як противагу старосвітщині, літературним “сірякам”, культурній обмеженості. Водночас “неокласицизм” став стильовою тенденцією модернізму, в якій переважали класичні форми. Поняття “неокласицизм” можна розуміти і в більш широкому значенні. Це була особлива філософія, форма перегляду стосунків людини з часом, культурою і з собою. Неокласицизм в уявленні “українських парнасців” передбачав наповнення сучасності енергією античності, міфології, довшеної Краси. І це мало, на думку М. Зерова, одухотворювати сучасність, надавати їй вищого й напрочуд актуального змісту. Схожі ідеї висували свого часу великі німецькі генії – Й. В. Гете і Ф. Шиллер, котрі вбачали в античності утілення Краси, рушійну силу перетворення суспільства. Так само французькі “парнасці” обстоювали думку про Красу як противагу бездуховності, прагматизму, зневіри суспільства. Ці ідеї по-новому зазвучали в спадщині українських авторів, котрі мріяли про національне відродження. Проте цим ренесансним мріям не судилося здійснитися...

У Постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 року М. Зерова та інших “неокласиків” названо *попутниками*. На червневому 1926-го року Пленумі ЦК КП(б)У було відзначено: “Тепер серед українських літературних груп типу неокласиків спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану саме на задоволення потреб української буржуазії, що зростає. Характерне для цих кіл прагнення спрямувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, тримати курс на зв’язок з буржуазною Європою!” Отже, курс на культурний зв’язок з Європою був розцінений як антирадянський курс. П. Филипович тоді в “Епітафії неокласикові” написав: “Кінець! Мечем дамокловим нависла сувора резолюція ЦеКа”. Він неначе передчував, що дуже скоро “неокласики” один за одним назавжди попрощаються із життям.

“1929 року в Україні відбувся “процес СВУ”. Серед учасників процесу були й близькі Зерова люди. В цій справі притягалися Максим

Рильський, брат Зерова Михайло, а також добрий знайомий – Ананій Лебідь. Зерова викликали до суду як свідка. Мені потім розповідали, що коли він промовляв, усі слухали його, затамувавши подих... Від цього часу становище Зерова ще погіршало. Йому дорікали за відрив від мас, жорстоко критикували за неактуальну тематику, у пресі постійно публікувалися різні випадки проти нього, насправді нічим не обґрунтовані. Жили ми тоді дуже неспокійним, нервовим життям. Раз у раз доводилося чути, що хтось із знайомих репресований. Зеров питався мене ввечері: “Як тобі здається, чи прийдуть по мене сьогодні?” Я відповідала непевно: «Ні, не прийдуть, лягай спати»”.

Зі спогадів С. Зерової

Процеси початку 1930-х років стали ключовими в долі української інтелігенції: “Книгоспілка” була реорганізована, видавництво “Сяйво” закрито, М. Куліша й В. Винниченка оголошено антирадянськими письменниками... В числі інших було взято під варту й М. Рильського, піддано фізичним і душевним тортурам, які надалі “визначили” його як радянського письменника. М. Зерова теж допитували, поки що як свідка на процесі “Спілки Визволення України”, але він жив під постійною загрозою арешту. Самогубство М. Хвильового в 1933 році стало для М. Зерова трагічним сигналом. Він розуміє, що смерть ходить за ним невідворотно. Його позбавили можливості бути критиком, поетом, істориком літератури, редактором, поставили поза літературою, відібрали всіляку можливість літературної праці. Він ходив із тавром “неокласика”, якого ще не ліквідували, але обов’язково ліквідують. Єдиною розрадою митця залишався університет, де він читав лекції, але при виході на вулицю на нього чатував незмінний шпиг...

У ті лихі часи не можна було довіряти навіть найближчим друзям... М. Рильського, якого “обробили” в Лук’янівській в’язниці, примусили славити Сталіна й комунізм. В. Петрова (В. Домонтовича) радянський режим змусив співробітничати з органами НКВС. На той час він припинив писати художні твори, зайнявся дослідженнями, блискуче захистив дисертацію про П. Куліша, але й у науці не можна було схватитися від “всевидящего ока”. Наприкінці 1920-х Петров готував деякі матеріали до процесу СВУ, у 1930-х узяв участь у тавруванні видатного вченого й митця Агатангела Кримського, таємно стежив за своїми друзями, напевно, й за М. Зеровим та іншими вільними митцями. Петров розумів, що це було принизливе співробітни-

цтво. Пізніше, в 1940-х роках, коли опиниться за кордоном, він напише книгу “Українські діячі – жертви більшовицького терору”. Тоді жертвами ставали всі – й ті, за ким стежили, й ті, хто стежив...

Восени 1934 року настала трагічна розв’язка. Збори в університеті, “інкрустовані” виступами проти “матерого контрреволюціонера” М. Зерова. Партком оголошує постанову, в якій ученого прозвано “місцевим націоналістом”. Після цього його знято з посади професора, позбавлено права читати лекції, хоч і залишено ще на науковій роботі. Та вже ненадовго...

“Наприкінці 1934 року в десятилітньому віці помер від скарлатини наш єдиний син Костик. Хвороба була важка. Як ми не боролися за його життя, врятувати його не вдалося. Я теж заразилася від нього скарлатиною. В лікарні поклали нас до різних відділів, і дитина померла без мене. Мені відразу про це не сказали, я теж була в тяжкому стані. Увесь тягар страшного лиха звалився на бідного Миколу Костьовича. На самоті зустрінув він жорстокий удар долі, сам поховав сина. Про смерть його написав мені до лікарні згодом, коли минула криза моєї хвороби...”

Зі спогадів С. Зерової

Душевний стан Зерова був важкий. Відторгнений владою, покинутий друзями, він

уже й сам прощався із життям. На похорон сина прийшли всього кілька вірних товаришів. Над свіжою могилою, обливаючись слізьми, поет востаннє говорив із сином латиною...

*То був щасливий десятилітній сон!
Так повно кров у серці пульсувала,
І екстатичних сонць легкі кружала
Злітали в неба голубий плафон.*

*І кожен рік звучав на інший тон,
На кожному дні своя печаль лежала,
І доля, бачилось, така тривала,
Не знатиме кінця і перепон.*

*Та розійшлося чарування щасне:
Осітній день, тепло і сонце ясне
Побачили мене сухим стеблом.*

*Стою німий і жити вже безсилий:
Вся думка – з білим і смутним горбом
Немилосердно фанної могили.*

Друзі тоді радили М. Зерову виїхати з Києва, бо цілком реальною була загроза арешту. Приголомшений усім, що сталося, він таки виїжджає до Москви, де намагається знайти роботу. Там його знали, і він утверджується в колі московських перекладачів та критиків як проникливий стиліст і майстер

вірша, працював над перекладом пушкінського “Бориса Годунова”, який, проте, вже вийшов під прізвиськом Л. Пахаревського. Перекладав М. Зеров і поему Вергілія “Енеїда”. Це був подвиг митця, котрий боровся не тільки за збереження мистецького таланту, але й за новий шлях української культури.

До одного із сонетів 1935 року М. Зеров узяв епіграф із Т. Шевченка: “А може, ще добро побачу? А може, лихо переплачу?..”.

*Тут Теплий Олексій іще іскриться зрана,
Скрізь під ялинами хрумтить*

тонкий льодок,

*І струмні талих вод до торф’яних річок
Іще не гомонять... І сіра далеч тьмяна...*

*О ні! В пустелі цій не випадає манна,
Сидить лише гризот неублаганний смок
І душить тугою мій виснажений крок.
Смутна, о земле, ти! Скупа, обітованна!*

*А може, це не ти, а сам я туманію...
Чи скоро ж у мені, о Теплий Олексію,
Минуться туга, біль, розтане темний лід?*

*Чи скоро пролісок прокинеться для мене
І, рясом криючи утрати глибший слід,
Заграє, завітє надії тло зелене?..*

Після вбивства С. Кірова 1 грудня 1934 року Президія ЦИК СРСР схвалила спеціальну постанову про “спрощений порядок ведення слідства у справах про тероризм”. Згідно з цією постановою на все слідство відводилося десять днів. Засідання суду проводилося швидко, без участі сторін. Ніякі скарги й прохання про помилування не приймалися. Цей сталінський закон, по суті, остаточно змінював порядок судової системи, яка працювала виключно на репресії.

“Було потрібно раз і назавжди поставити народ на коліна. Але не просто поставити, а зробити так, щоб ті, хто залишився живим, раділи тому, що їх не зачепили. На боротьбу з народом потрібно було підняти сам народ. Пов’язати всіх кров’ю, підлістю, мовчанням, жахом. Ніщо так не об’єднує маси, як спільний ворог. Ворог народу”.

*І. Чухин. “Карелія – 37:
ідеологія і практика террофа”*

27 квітня 1935 року М. Зерова заарештували. У ніч після свого дня народження він довго не міг заснути – душу ятрили якісь лихі передчуття. А наступної ночі до квартири гучно постукали. Обшук... Арешт... Перший допит... Все інше – як у всіх... М. Зерова та ще 28 українських інтелігентів звинуватили в терорі й контрреволюційній діяльності, від-

правили в заслання на Соловки. М. Зеров покірно погодився з усіма обвинуваченнями. І не тому, що боявся тортур, а тому, що хотів ще мати трохи часу для літературної праці. Він отримав 10 років ув’язнення, так само, як й інші “неокласики”.

“Обвинувачення проти нього було зведене найбезглуздіше. Людину, що не вміла не тільки стріляти, але навіть належно тримати зброю в руках, бо ніколи її не мала, людину мирну, доброзичливу, що любила все живе, обвинуватили в керівництві терористичною організацією. Жодних конкретних фактів, що підтверджували б це тяжке обвинувачення, звичайно, не було й не могло бути. Однак він був засуджений...”.

Зі спогадів С. Зерової

На початку травня 1936 року М. Зерова привезли до Ленінграду, де він опинився в пересильній тюрмі біля Олександрівської лаври, на вул. Костянтиноградській, 6. У листах він жартував, утішав дружину – розповісти ж правду про все, що бачив і пережив, не міг...

“Побрился и приобрел культурный вид. Камера попалась чудесная в четыре больших окна, целый день солнце”. “Мои компаньоны, с которыми еду из Киева, вздыхают об этапе: по крайней мере движешься куда-то”. Зеров починає складати плани на майбутнє, хотів перекласти Шекспірових “Юлія Цезаря”, “Бурю”, “Зимову казку”. “Для чего все это буду делать, право, не знаю. Вероятно, для того, чтобы не утратит сознание связи с прошлыми интересами, с прошлыми занятиями, сознание единства личности”.

Із листів М. Зерова до дружини, травень 1936 р.

У Кемі в пересильному пункті, куди потрапляли всі ув’язнені Соловецьких таборів, їх обшукували, муштрували, сортували, формували в роти й доправляли далі до місця призначення. Вже на шляху слідування табірники відчували суворий дух Соловків... Побі-

ті, голодні, роздягнені, вони пливли по Білому морю туди, звідки не повертаються... Про що думали наші співвітчизники, дивлячись на хвилі Білого моря й на обриси Соловецького архіпелагу?.. Чи мали надію повернутися? Чи вірили в те, що колись побачать сонячну Україну?

І от нарешті – Соловки... Один з ув'язнених почав складати соловецький словник, у якому закарбовано жорстокість, яку мало хто міг витримати. А деякі слова й зараз є в нашому лексиконі.

Секирка – гора на Великому Соловецькому острові, де знаходиться храм Вознесіння Христа, в якому чекісти створили катівню для в'язнів; перед храмом із камінців виклали зірку, де розстрілювали найбільш непокірних.

Шакали – так соловецькі охоронці називали в'язнів.

Бафак – дерев'яний будинок, де жили ув'язнені; зроблений із тонких дощок, він майже не опалювався, підлога була земляна, в ньому було холодно й волого; щоб зігрітися після роботи, в'язні лягали один на одного рядами або колом.

Дарек – торгемний магазин, де можна було придбати продукти харчування, побутові товари; відвідувати його можна було за спеціальним

дозволом керівництва, оплата здійснювалася квитанціями, що заміняли гроші.

Командировка – поїздки в'язнів із табору на роботу на лісопвал, торфовища, промисли; хто мав сили, просився в “командировку”, бо там давали не 300 грамів хліба, як у таборі, а 1000 грамів, але того, хто не виконував денну норму (наприклад, зрубати 35 дерев), забивали до смерті.

Староста – ув'язнений, наблизений до керівництва, котрий наглядав за порядком у роті, виявляючи особливу жорстокість до таких само в'язнів, як і він.

Жердочка – засіб катування, коли ув'язненого саджали на тонку дошку і він не мав права ані встати, ані поворухнутися; хто падав, того сильно били й знущалися.

Комарики – засіб катування, коли ув'язненого влітку роздягали й прив'язували до дерева, його до крові кусали комари, оводи та інші комахи; люди нерідко втрачали свідомість від такого “засобу виховання”.

Крикушник – яма, куди саджали тих, хто не виконував норму на роботі; у ямі ув'язнений мав викрикувати похвалу табірній владі й засуджувати себе доти, поки не втратить голос; про тих, хто сидів у крикушниках, нерідко забували й знаходили їх зовсім знесиленими або мертвими.

Із соловецького словника 1920–1930-х років

За станом здоров'я М. Зеров не міг працювати на лісопвалі. Блискучий поет і перекладач, знавець 18 мов прибирав кімнати й господарські приміщення. Після закінчення роботи в комірчині охоронця, ховаючись від усіх, займався перекладами – Байрона, Лонгфелло, Пушкіна, Вергілія... І писав своїй дружині Софії листи – не про табірні будні, а про природу, про книжки, про майбутні плани... Навіть у тяжких обставинах він залишався служителем Краси.

“На островах ми застали порівняно непогану й м'яку погоду, білі ночі...”

“Природа на островах не така суворя, як на суходолі... Море має досить гарне забарвлення, багато листяних порід, менше каміння, чудові озера й долини”.

“Північне сляво – чарівне видовище, відбувається воно над землею в дуже високих шарах атмосфери. Це щось подібне до зірниць, але, так би мовити, холодніше, розсипне й триваліше, хоча й так само швидкомиготливе. Кольори напрочуд гарні... Смачне – і кольором нагадує фісташкове морозиво”.

Із листів М. Зерова 1935–1937 років

Особливий інтерес викликав у М. Зерова давньоримський поет Публій Овідій Назон, котрий потрапив у немилість до імператора Августа і був засланий у м. Томи на берег Чорного моря. У вигнанні, далеко від Риму, написав він свої “Сумні елегії”, в яких звучить велика туга за батьківщиною. Зеров убачав трагічні аналогії поміж своєю долею та Овідієвою, тож так квапився перекласти українською елегії класика, мовби передчуваючи, що може не встигнути... Говорячи від імені засланого Овідія, М. Зеров думав і про себе:

*Дяка, о музо, тобі, що живу я,
страждання я зношу,
І що це трудне життя
не підломило мене.
Ти-бо потіху даєш, ти приходиш
до мене, як ліки,
І заспокоюєш ти серце турботне моє.
Передчування ж співецьке говорить
мені – та чи правда? –
Що і по смерті не весь буду я,
земле, твоїм.
Чи то мій хист, чи то ласка твоя
оцю славу з’єднали, –
Дякую красно тобі,
любий читальнику мій...*

26 вересня 1936 року на посаду наркома внутрішніх справ СРСР був призначений Микола Єжов (замість звільненого, а потім роз-

стріляного Генріха Ягоди). Єжов прийшов зі своєю теорією репресій, викладеною в праці “Від фракційності до відкритої контрреволюційності”, відредагованій самим Й. Сталіним. Вище керівництво СРСР вирішило “очистити” країну від тих категорій, які не придатні для будівництва комунізму. Усе населення було просіяно крізь цю “чистку”, яка набула жахливих масштабів у 1937–1938 роках. На кожну республіку, область, район були доведені “ліміти” на репресії. А знизу вгору йшли звіти про виконання цих “лімітів”, розгорнулося соціалістичне змагання за виконання та перевиконання “плану” боротьби з “антирадянськими елементами”. Найбільш ворожих, як здавалося слідчим, розстрілювали, менш активних – відправляли в табори... А табори вже не могли вмістити такої величезної кількості людей, тому потрібно було “чистити” й табори.

“На початку осені 1937-го на Соловках сталася катастрофа... Повсіх корпусках прокочується найжорстокіший обшук, відбирають книги, папери, листи, все, чим жила більшість. Потім роботи і вільне ходіння припинені, в’язні замкнені в камерах... Потім табір повернувся до життя, але Мисик не побачив уже нікого з українських письменників і журналістів, з якими спілкувався... Чутки ходили найрізноманітніші: розстріляли, втопили в баржі, відправили в Медвежку і далі – вивезли на острів Вайгач. Свідків не було. Запліснявілі посилки через кілька місяців повернулися до рідних”.

Зі спогадів Н. Кузякіної

“В конце октября неожиданно выгнали всех обитателей камер Кремля на генеральную проверку. Зачитали огромный список – несколько сотен фамилий, отправляемых в этап. Срок подготовки – два часа. Началась ужасная суета. Одни бежали укладывать вещи, другие – прощаются со знакомыми. Через два часа большая часть этапиремых стояли с вещами. Их построили в колонны по четыре человека и повели... Я подбежал к краю дорожки и видел проходивших мимо... Мелькнуло лицо профессора Флоренского, вот высоко несет голову седобородый профессор Литвинов, улыбнулся невеселой улыбкой Котляревский, шли все вместе наши украинские друзья... Более тысячи заключенных было вывезено в этот пасмурный, октябрьский вечер. Спустя несколько дней с Анзера и других лагунктов пригнали несколько сотен новых заключенных... Потом прошел страшный слух: будто октябрьский этап утоплен в море...”.

Зі спогадів Ю. Чиркова

“Совершенно секретно. Начальнику УНКВД Ленинградской области Комиссару ГЮ т. Заковскому. В соответствии с моим приказом № 00447 приказываю:

1. С 25 августа начать и в 2-месячный срок закончить операцию по репрессированию наиболее активных контрреволюционных элементов, содержащихся в тюрьмах ГУГБ, осужденных за шпионскую, диверсионную, террористическую, повстанческую и бандитскую деятельность, а также осужденных членов антисоветских партий (троцкистов, эсеров, грузмеков, дашнаков, иттихатистов, мусаватистов и т.д.) и прочих контрреволюционеров, ведущих в тюрьмах ГУГБ активную антисоветскую работу...

2. Все перечисленные контингенты, после рассмотрения их дел на Тройках при УНКВД, подлежат расстрелу.

3. Вам для Соловецкой тюрьмы утверждается для репрессирования 1200 человек”.

Нарком внутренних дел СРСР
Генеральный комисар М. Єжов

“Совершенно секретно. ТОЛЬКО ЛИЧНО.
Заместителю начальника АХУ НКВД ЛО
капитану ГБ т. Матвееву
ПРЕДПИСАНИЕ № 189852

Предлагается осужденных Особой Тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых копий протоколов Тройки... всего в количестве 1116 человек, содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУГБ НКВД СССР, – РАССТРЕЛЯТЬ. Для этой цели Вам

надлежит немедленно выехать в г. Кемь, связаться с начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ ст. майором т. Анетер, которому дано указание о выдаче осужденных и привести приговор в исполнение согласно данных Вам лично указаний”.

Начальник Управління НКВС
ЛО Заковський,
начальник 3 Відділу УДБ Єгоров,
16 жовтня 1937 р.

“Родная моя Сонюшка! Занятия мои идут в прежнем порядке. Все тот же Вергилий, все тот же Лонгфелло. Шекспир все еще ожидает своей очереди... Из новых моих аппетитов, о которых я писал тебе, кажется, проявился по-настоящему только один. Я почти ежедневно час-другой сижу над итальянской грамматикой. Это совсем не трудно, за исключением глагола – много помогает латынь, несколько меньше французский. Уже мог бы читать “Божественную комедию”... Если можешь, не оставляй меня без денег. К весне из носильных вещей мне понадобятся калоши...”.

З останнього листа М. Зерова
до дружини, вересень 1937 р.

Наприкінці 1937 року листи від М. Зерова перестали надходити. Пакунки, які посилала дружина, почали вертатися назад. Вона знову писала, слала посилки. Та відповіді не було. На запити до таборової влади в справі Зерова ніхто нічого не відповідав.

“Підозрюючи, що трапилося нещастя, в стані страшної й болючої невпевності, я написала про Зерова та його незрозумілу мовчанку його старому батькові. Я знала, що Зеров любив Миколу Костьовича і неймовірно тяжко переживав біду, що сталася з ним. Зеров теж почував до нього велику синівську прихильність. І ось, нарешті, на запит старенького батька Зерова йому відповіли з табору, що “Зеров помер у лікарні в 1937 році”. Відповідь була суворо офіційна і гранично коротка, про жодні подробиці не повідомлялося”.

Зі спогадів С. Зерової

Дата смерті М. Зерова тривалий час лишалася невідомою. Тепер вона з'ясована остаточно. Постановою трійки управління НКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 року М. Зерову, П. Филиповичу, М. Вороному була винесена смертна кара. Їх розстріляли 3 листопада 1937 року на честь 20-річчя “Великого Жовтня”. М. Драй-Хмара, котрого заарештували 1935 року, не підписав визнань, яких від нього вимагали, тож справу його виокремили, а згодом відправили “ворога народу” відбувати покарання на Колиму. Там поет, автор блискучого перекладу сонета С. Малларме “Лебідь”, мусив у бухті Охотського моря промивати пісок і шукати золото. Трагічний шлях цього “неокласика” урвався 19 січня 1939 року.

Жахливе слово “Сандормох” – урочище неподалік від містечка Медвежа Гора в Карелії, де обірвалося життя тисяч людей. Воно стало місцем останнього притулку тисяч людей різних національностей, вірувань, поглядів. Серед 1111 в’язнів Соловецького табору, котрих розстріляли наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 року, були й великі українці... Це були молоді, повні сил люди, здатні створити неоціненні духовні скарби, але постріли малограмотного вбивці капітана Матвеева обірвали їхні життя. Смертників ставили на коліна, щоб було зручніше скидати в ями. Матвеев власноруч стріляв у голову, за що й отримав від уряду за свій “важкий труд” відзнаки – звання “Почесний чекіст”, цінний подарунок “За успішну боротьбу з контрреволюцією”, орден Червоної Зірки.

“Слово “Соловки” давно стало символом боротьби добра і зла. Це місце привертає не тільки людей, які шукають віру і смисл буття, але й правду, відповіді на болючі питання історії. Місце масових репресій стало місцем єдності багатьох людей різних національностей, місцем духовного опору й мужності. На Соловках пішли із життя люди різних поглядів і вірувань, тому земля, полита кров’ю невинних жертв терору, всіма народами й релігіями вважається святою”.

Ю. Бродський, “Соловки.

Двадцять лет особого назначенія”

Після смерті чоловіка Софія Зерова ще довго не знала точної дати, коли він загинув. Вона кілька разів зверталася до органів НКВС, але їй відповідали різне – то начебто він помер у лікарні в 1937-му, то в 1941-му... Вона дорікала собі, що не врятувала сина й чоловіка. Її почуття й становище дружини репресованого й удови міг зрозуміти тільки В. Петров, котрий, незважаючи на всі трагічні обставини, на своє “перекручене” владою життя, підтримував жінку. Пройшовши війну й еміграцію, вимушене співробітництво не тільки з радянським, а й з німецьким режимом, Петров усе ж повернувся в Київ – до Софії: 1956 року, через рік, вони взяли шлюб. Йому було на той час 63, їй – 67 років. Вони прожили разом ще 12 років, видали про М. Зерова спогади, уклали збірку його творів... В. Петрова поховали на військовому Лук’янівському кладовищі (там хоронили співробітників НКВС–КДБ) 1969 року.

Софія Федорівна помере 1985-го, а в заповіті напише, щоб її прах після кремації підховали в могилу чоловіка. Заповіт було виконано...

Дізнавшись, що М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара та інші побратими по перу загинули на засланні, поет Юрій Клен (О. Бургардт, який 1931 року реемігрував до Німеччини) присвятив їм такі рядки з поеми “Попіл імперій”:

Так прудко й борзо вітер нас поніс

*З-над лісу чорного над море Біле,
Що тільки назви місць, як маяки,
Крізь морок підсвідомості зорили:*

*Лухтонга, Кандалакша, Соловки
І знов безмежні торф’яні болота,
Березняку дрібного острівки...*

*Леконт де Ліль, Ередіа стежки
Протоптували нам до верхозір’я,
Де Україні світить крізь віки*

*“Парнаських гір незахідне сузір’я”.
Для нас ніколи промінь той не гас.
Хіба ж карається за те Сибір’ю,*

*Що Малларме і ніжний Мореас
В часи дозвілля з нами чаювали,
Що не писали віршів ми “для нас”?*

*Хотів промовити я до друга, але
Суворо поводир сказав: “Тепер
Він розмовляє з тінню Марціяла,*

*Йому рядки наспівує Гомер.
Облиш його у тишині самотній,
Обвіяного крилами химер”...*

Є непоправні втрати... Зі смертю М. Зерова обірвалася не тільки праця одного з найталановитіших поетів ХХ століття, а й цілий напрям в українській літературі. Те, про що мріяли Зеров і “неокласики”, – про прищеплення українській літературі плідних традицій світової літератури, – припинилося на роки, і наше письменство довго ще лишалося скаліченим радянською цензурою та ідеологічним тиском. Але їхнє незнищенне Слово повернулося до нащадків...

